

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته ادبیات فارسی

گرایش ادبیات تطبیقی

بررسی و تطبیق مدایح نبوی در اشعار حسّان و خاقانی

استاد راهنما :

دکتر ناصر محسنی نیا

استاد مشاور :

دکتر محمود مدبری

مؤلف :

امیر مطهری زاده

شهریورماه 1389

تشکر و قدردانی:

حمد و سپاس بیکران خداوند عز و جل سزااست که منت او بر تمام بندگان و آفریدگان ناتمام است. و درود خداوند بر حضرت رسول (ص) که به حق «لولاک لما خلقت الافلاک» در وصف او آمده است.

آنچه موضوع این تحقیق بوده است شمه ای از سیمای نورانی پیامبر بوده که مورد بحث قرار گرفته و از دیدگاه نگارنده این تحقیق به سرانجام رسیده است که امیدوارم این تحفه ناچیز مورد قبول درگاه آن حضرت قرار گیرد. لطف خداوند، استعانت رسول (ص) و یاری اساتید ارزشمند و گرانقدرم جناب آقای دکتر ناصر محسنی نیا به عنوان راهنما، که در تقدیر و تشکر از ایشان زبان قاصر است چه بسا اگر راهنمایی ایشان نبود این تحقیق به سرانجام نمی رسید فقط می توانم به قول خواجه حافظ، خطاب به ایشان بگویم:

تنت به ناز طیبیان نیازمند مباد وجود نازکت آزرده گزند مباد

سلامت همه آفاق در سلامت توست به هیچ عارضه شخص تو دردمند مباد

از جناب آقای دکتر محمود مدبری به عنوان مشاور قدردانی می کنم و از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر محمدرضا صرفی، که به من ادب و تواضع را آموختند تشکر می کنم و همچنین با کمال افتخار از تلمذ در مکتب استاد عنایت الله شریف پور که مظهر صبر و متانت بودند به خود می بالم.

از همه اساتید بخش ادبیات و از همکاری و همیاری همه دوستان که با ارشادات خود،

بنده را در انجام این تحقیق یاری رساندند صمیمانه تشکر می کنم.

تقدیم به :

پیشگاه پیامبر اکرم (ص)، رسول مهر و دوستی

چکیده:

این تحقیق نقدی تطبیقی بر اشعار مدحی حسّان بن ثابت انصاری و خاقانی شروانی است. در این تحقیق ابتدا اشاراتی کلی به زندگی دو شاعر شده است و سپس توصیفات کلی سیمای پیامبر(ص) در شعر حسّان و خاقانی و وجوه افتراق و اشتراک کلام مدحی این دو شاعر مورد تطبیق قرار گرفته، با توجه به اینکه در موضوعات شعری از قبیل مضامین شعری، وصف، مدح، پند و اندرز و ... بسیاری از شاعران فارسی زبان از شاعران عرب زبان متقدم تر از خود، تقلید کرده اند می توان شعر خاقانی را نمونه ای نسبتاً جامع از مدح پیامبر(ص) به پیروی از اشعار حسّان دانست. در واقع هدف نهایی این تحقیق آن است که به این سوال پاسخ دهد، چه رابطه ای میان مدایحی که در وصف پیامبر(ص) در نگاه دو شاعر نهفته است، وجود دارد. و نیز این مساله روشن شود کدام یک از دو شاعر در تعییرات و الفاظ ستودنی خود در مورد پیامبر اسلام موفق تر بوده اند. در میان مباحث این تحقیق مطالبی همچون وجود اندیشه های تعلیمی، توصیف، هجاءگویی و مفاخره، به عنوان برخی از ویژگی های بارز و مشترک شعری در اشعار هر دو شاعر بازتاب داده شده است.

واژگان کلیدی: مدح، پیامبر(ص)، حسّان، خاقانی، مقایسه

فهرست مطالب

صفحه	فصل اوّل
2	1-1- مقدمه.....
3	1-1- بیان مسأله.....
3	3-1- اهداف تحقیق.....
3	4-1- ضرورت انجام تحقیق.....
3	5-1- سؤال ها یا فرضیه های تحقیق.....
4	6-1- پیشینه ی تحقیق.....
4	7-1- روش اجرای تحقیق.....
	فصل دوم: حسان بن ثابت انصاری
6	1-2- گفتار اوّل: سابقه مدح در میان اعراب.....
6	1-1-2- مدح در دوره جاهلی.....
6	2-1-2- مدح در دوره اسلامی.....
7	3-1-2- مدح در روزگار بنی امیه و بنی عباس.....
7	4-1-2- ویژگیهای شعر در دوره ی پیامبر(ص) و خلفای راشدین.....
8	5-1-2- پیامبر(ص) و شعر عرب.....
9	6-1-2- نگاه پیامبر(ص) به شعر.....
10	7-1-2- شروع مدح پیامبر(ص).....
10	8-1-2- مدایح نبوی در شعر عربی صدراسلام.....
11	9-1-2- معرفی شاعران ملاح پیامبر(ص) و نمونه ای از اشعار آنان.....
18	2-2- گفتار دوم: زندگی و آثار حسان بن ثابت انصاری.....
18	1-2-2- نام.....
18	2-2-2- لقب.....
17	3-2-2- تربیت حسان.....
18	4-2-2- خانواده ی حسان.....
18	5-2-2- وفات حسان.....
18	6-2-2- آثار حسان.....
19	7-2-2- نگاه حسان به شعر و شاعری.....

- 19 8-2-2- شعر حسان.....
- 20 9-2-2- جایگاه شعری حسان.....
- 21 10-2-2- حسان از دیدگاه پیامبر (ص).....
- 22 11-2-2- صفات اخلاقی حسان.....
- 23 12-2-2- مدحیات حسان.....
- 25 13-2-2- ممدوحان حسان در دوره ی اسلامی.....
- 25 14-2-2- شیوه های مدح پیامبر (ص) در شعر حسان.....
- 26 1-14-2- مدح پیامبر (ص) به شیوه ی مستقیم.....
- 26 2-14-2- مدح پیامبر (ص) از طریق سرودن قصایدی در مدح صحابه و بزرگان
..... صدر اسلام.....
- 26 3-14-2- مدح پیامبر (ص) از طریق مرثیه ها.....
- 27 4-14-2- مدح پیامبر (ص) از طریق هجو دشمنان ایشان.....
- 28 5-14-2- مدح پیامبر (ص) از طریق اشعار فخری (فخریات).....
- 29 15-2-2- حسان پس از رحلت پیامبر (ص).....
- 30 3-2- گفتار سوم: سیمای پیامبر (ص) در اشعار حسان بن ثابت انصاری.....
- 32 1-3-2- قصیده ی «همزیه».....
- 35 2-3-2- قصیده ی «خَيْرُ صَوَابٍ».....
- 36 3-3-2- قصیده ی «مُردان وَ شیب».....
- 38 4-3-2- قصیده ی « ماجدُ الأجداد».....
- 38 5-3-2- قصیده ی « رَبِّي وَ خالقي».....
- 39 6-3-2- قصیده ی « إِنَّ اللَّهَ فَضَّلَهُ».....
- 40 7-3-2- قصیده ی « يَا أَفْضَلَ النَّاسِ».....
- 44 8-3-2- قصیده ی « اللَّهُ يُعْطِي فَيَجْزِلُ».....
- 44 9-3-2- قصیده ی « عَيْنٌ وَجُودِي».....
- 44 10-3-2- قصیده ی « عُمَى مِنَ التَّوْرَاهِ».....
- 46 11-3-2- قصیده ی « أَقَامُوا عَمُودَ الدِّينِ».....
- 46 12-3-2- قصیده ی « أَلْسِرَّاجُ الْمُنِيرِ».....
- 47 13-3-2- قصیده ی « قُرَيْشِ».....

- 47.....143-2- قصیده ی « لَقِيتُ قُرَيْظَةً »
- 48.....153-2- قصیده ی « جِسْمُ الْبِغَالِ »
- 48.....163-2- قصیده ی « أَبْلَغُ الْمَعَاوِيَةَ »
- 49.....173-2- قصیده ی « أَلَا يَا قَوْمِ »
- 49.....183-2- قصیده ی « عَبْدَ عَصَى وَ مُطِيعَ »
- 50.....193-2- قصیده ی « مَا بَالَ عَيْنِكَ »
- 52.....203-2- قصیده ی « أَوْلَيْتَكَ قَوْمِي »
- 54.....213-2- قصیده ی « اللَّهُ أَكْرَمَنَا بِنَصْرِ نَبِيِّهِ »
- 54.....223-2- قصیده ی « لَكَ الْخَيْرِ »
- 55.....233-2- قصیده ی « هَلَّا ذَكَرْتَ النَّبِيَّ »
- 56.....243-2- مفاخره بین زبرقان و حسان
- 60.....253-2- قصیده ی « كُنَّا مُلُوكِ النَّاسِ »

فصل سوم: خاقانی

- 62.....1-3- گفتار اول: سابقه ی مدح در شعر پارسی
- 63.....1-1-3- در آمد
- 63.....2-1-3- «مدح»، مهمترین موضوع در شعر پارسی
- 64.....3-1-3- موضع شاعران پارسی در برابر «مدح»
- 65.....4-1-3- مدایح دینی در آثار شعرای پارسی
- 66.....5-1-3- سیمای پیامبر(ص) در شعر فارسی
- 70.....2-3- گفتار دوم: زندگی و آثار خاقانی
- 70.....1-2-3- نام
- 70.....2-2-3- لقب
- 71.....3-2-3- تخلص خاقانی
- 71.....4-2-3- موطن خاقانی
- 71.....5-2-3- تاریخ تولد خاقانی
- 72.....6-2-3- تربیت اولیه ی خاقانی
- 72.....7-2-3- مذهب و اخلاق خاقانی

- 73..... آثار خاقانی..... 8-2-3
- 73..... سبک خاقانی..... 9-2-3
- 74..... انواع مدایح خاقانی..... 10-2-3
- 75..... 1-10-2-3 - دسته اول.....
- 76..... 1-1-10-2-3 - مدح پیامبر (ص) در شعر خاقانی.....
- 77..... 2-1-10-2-3 - سیمای خاندان اهل بیت (ع) در شعر خاقانی.....
- 79..... 2-10-2-3 - دسته ی دوم.....
- 80..... 3-10-2-3 - دسته ی سوم.....
- 81..... 1-1-2-3 - ممدوحین خاقانی.....
- 81..... 1-1-1-2-3 - شروانشاهان.....
- 81..... 2-1-1-2-3 - علاءالدین اتسز بن محمد خوارزمشاه.....
- 81..... 3-1-1-2-3 - نصره الدین اسپهبد اعظم ابوالمظفر لیاوشیر.....
- 81..... 4-1-1-2-3 - غیاث الدین محمد بن محمود بن محمد بن ملکشاه.....
- 82..... 5-1-1-2-3 - رکن الدین ارسلان بن طغرل.....
- 82..... 6-1-1-2-3 - سیف الدین مظفر.....
- 82..... 7-1-1-2-3 - سیف الدین اتابک منصور.....
- 82..... 8-1-1-2-3 - مظفرالدین قزل ارسلان عثمان بن ایلدگز.....
- 82..... 9-1-1-2-3 - علاء الدین تکش ایل ارسلان خوارزمشاه.....
- 82..... 12-2-3 - شعرای معاصر خاقانی.....
- 82..... 1-12-2-3 - ابوالعلائی گنجوی.....
- 83..... 2-12-2-3 - رشیدالدین محمد وطواط.....
- 83..... 3-12-2-3 - جمال الدین اصفهانی.....
- 83..... 4-12-2-3 - مجیر الدین یلقانی.....
- 83..... 5-12-2-3 - اثیرالدین انسیکی.....
- 83..... 13-2-3 - وفات خاقانی.....
- 83..... 14-2-3 - ادب عربی در شعر خاقانی.....
- 85..... 3-3 - گفتار سوم: نگاهی کوتاه به قصاید مدح نبوی در دیوان خاقانی.....
- 85..... 1-3-3 - در توحید و موعظه و مدح حضرت خاتم الانبیاء (ع).....

- 86.....2-3-3- در توحید و موعظه و حکمت و معراج حضرت ختمی مرتبت (ص).
- 88.....3-3-3- در نعت حضرت رسول (ص) و حکمت و موعظه.....
- 90.....4-3-3- در ستایش رسول (ص) و حکمت و موعظه و ترک و تجرید.....
- 92.....5-3-3- در ستایش حضرت رسول (ص) و حکمت و موعظه.....
- 93.....6-3-3- منطق الطیر.....
- 97.....7-3-3- جِرْزُ الْحِجَاز.....
- 101.....8-3-3- كَنْزُ الرَّكَاز.....
- 102.....9-3-3- در شکایت و تخلص به مدح نبی اکرم (ص) و ذکر کعبه.....
- 105.....10-3-3- در صفت خاک شریف بالین مقدس خاتم النبیین محمد (ص).....
- 107.....11-3-3- در شکایت از جهان و مدح پیغمبر اکرم (ص).....
- 111.....12-3-3- در تحسّر بر فوت عمّ و تخلص به مدح محمد مصطفی (ص).....
- 112.....13-3-3- در شکایت و عزلت و تخلص به مدح پیغمبر اکرم (ص).....
- 113.....14-3-3- در مدح پیغمبر اکرم محمد مصطفی (ص).....
- 114.....15-3-3- در ستایش کعبه و پیامبر (ص).....
- 117.....16-3-3- ترجیع بند در موعظه و نعت رسول اکرم (ص).....
- 119.....17-3-3- در پیش بالین مقدس مصطفی (ص) که در خاک نهفته بود.....
- 120.....18-3-3- خواب دیدن چند صدیق، پیامبر (ص) را.....
- 121.....4-3- گفتار چهارم: دسته بندی صفات پیامبر در شعر خاقانی و تحلیل آنها.....
- 121.....1-4-3- پیامبر (ص) اصل و هدف آفرینش.....
- 123.....2-4-3- قضاوت و داوری، دادخواهی پیامبر (ص).....
- 125.....3-4-3- همه ی جهان و هستی مطیع پیامبر (ص).....
- 127.....4-4-3- پاکی و عصمت پیامبر (ص).....
- 128.....5-4-3- پیشوایی و راهنمایی پیامبر (ص).....
- 129.....6-4-3- برتری حضرت محمد (ص) نسبت به سایر انبیا.....
- 131.....7-4-3- جنگاوری و شجاعت پیامبر (ص).....
- 133.....8-4-3- خاتمیت حضرت پیامبر (ص).....
- 134.....9-4-3- برتری دین اسلام.....

- 135.....104-3- بخشش پیامبر (ص).
- 136.....114-3- قدر و منزلت رسول اکرم (ص).
- 137.....124-3- بی توجهی پیامبر (ص) به دنیا.
- 138.....134-3- حضرت محمد (ص)، پیامبر رحمت.
- 138.....144-3- ویژگی های ظاهری و جسمانی پیامبر (ص).
- 138.....1-144-3- وصف گیسوان حضرت رسول (ص).
- 139.....2-144-3- وصف خوشبویی حضرت رسول (ص).
- 139.....3-144-3- وصف سخنوری حضرت رسول (ص).
- 140.....4-144-3- وصف زیبایی چهره ی حضرت رسول (ص).
- 140.....5-144-3- وصف لب و دندان حضرت رسول (ص).
- 141.....154-3- بی همتا بودن پیامبر (ص).
- 141.....164-3- شفاعت پیامبر (ص).
- 142.....174-3- مهر و محبت پیامبر (ص).
- 144.....184-3- فرّ و شکوه و عظمت پیامبر (ص).
- 145.....194-3- ولادت پیامبر (ص).
- 146.....204-3- دشمنان حضرت رسول (ص).
- 147.....214-3- هجرت پیامبر (ص).
- 147.....224-3- معراج پیامبر (ص).
- 148.....1-224-3- قدر و منزلت حضرت رسول (ص).
- 150.....2-224-3- فرّ و شکوه و عظمت پیامبر (ص).
- 151.....3-224-3- همه ی کائنات مطیع پیامبر (ص).
- 152.....4-224-3- تکمیل علم لدنی پیامبر (ص).
- 152.....5-224-3- معراج جسمانی پیامبر (ص).
- 153.....6-224-3- بازگشت پیامبر (ص) از معراج.
- 153.....7-224-3- در صفت بُراق.

فصل چهارم: تطبیق

- 155.....1-4 - گفتار اوّل: حسّان و خاقانی.
- 155.....1-1-4 - خاقانی و مفاخره گویی.

- 155..... 2-1-4 - تأثیر پذیری خاقانی از حسّان
- 156..... 3-1-4 - مضامین مشترک حسّان و خاقانی
- 156..... 1-3-1-4 - وجود اندیشه های تعلیمی در شعر حسّان و خاقانی
- 158..... 2-3-1-4 - هجو و هجا در شعر حسّان و خاقانی
- 159..... 3-3-1-4 - توصیف در شعر حسّان و خاقانی
- 161..... 2-4 - گفتار دوم: تطبیق و مقایسه ی مدایح نبوی در نگاه دو شاعر
- 162..... 1-2-4 - برتری دین اسلام، اسلام دین حق
- 163..... 2-2-4 - بی همتا بودن پیامبر (ص)
- 163..... 3-2-4 - برتری پیامبر (ص) نسبت به سایر انبیاء الهی
- 165..... 4-2-4 - پیشوایی و هدایتگری پیامبر (ص)
- 167..... 5-2-4 - خاتمیت پیامبر (ص)
- 168..... 6-2-4 - همه ی هستی مطیع و فرمانبردار پیامبر (ص)
- 169..... 7-2-4 - قدر و منزلت پیامبر (ص)
- 171..... 8-2-4 - پیامبر اکرم (ص)، «رَحْمَةٌ لِّلْعَالَمِینَ»
- 172..... 9-2-4 - پاکی و عصمت پیامبر (ص)
- 174..... 10-2-4 - وفای به عهد پیامبر (ص)
- 175..... 11-2-4 - بی توجهی پیامبر (ص) به دنیا
- 177..... 12-2-4 - بخشش پیامبر (ص)
- 178..... 13-2-4 - شجاعت پیامبر (ص) و یاران ایشان
- 182..... 14-2-4 - تدبّر پیامبر (ص) در جنگ
- 183..... 15-2-4 - ویژگی های ظاهری و جسمانی پیامبر (ص)
- 183..... 1-15-2-4 - سخنوری پیامبر (ص)
- 184..... 2-15-2-4 - زیبایی ظاهر پیامبر (ص)
- 185..... 3-15-2-4 - خوش بویی و گیسوان پیامبر (ص)
- 185..... 16-2-4 - وفات پیامبر (ص) از نگاه دو شاعر
- 188..... نتیجه گیری

فصل اول:

مقدمه و طرح تحقیق

ادبیات تطبیقی رشته ای از مطالعات ادبی جهان است که حوزه ی بسیار گسترده ای را در ادبیات شامل می شود؛ یکی از این حوزه ها بررسی تطبیقی ادبیات کشورهای است که با هم ارتباط مستقیم و تأثیر و تأثر فراوان داشته اند. ادبیات تطبیقی مبحث جدیدی در حوزه ی رشته ی دانشگاهی است که در ایران سابقه ی چندانی ندارد؛ اما در همین عمر نسبتاً کم خود توانسته است راه جدیدی را پیش روی ادبیات باز کرده و بسیاری از مسائل را روشن تر کند؛ به خصوص در مطالعه ی تطبیقی آثار ادبیات فارسی و عربی که از گذشته با همدیگر در ارتباط مستقیم بوده اند. مدح و ستایش سرور کاینات، حضرت محمد، از ابتدای بعثت آن حضرت شروع شد. شاعرانی که به آیین او دل بسته شدند و افتخار پیروی آن حضرت را یافتند، مدایح و مناقب آن حضرت و خاندانش را زینت دفتر خود ساختند. در ادب عرب شاعران زیادی به مدح پیامبر اسلام (ص) پرداخته اند؛ از جمله: حسان بن ثابت انصاری ملقب به «شاعر النبی» که یکی از بزرگ ترین شاعران پیامبر بود و پس از پذیرفتن اسلام اشعار زیادی را در مدح پیامبر و هجو مشرکان سرود. اکثر اشعار حسان در هجاست و باقی در ذکر افتخارات انصار و مدایح پیامبر و اسلام و مدایح ملوک غسانی و نعمان بن منذر و دیگر بزرگان و اشراف عرب و وصف مجالس لهو و باده گساری و اندکی غزل. بعد از اینکه حسان اسلام آورد، مدایح او منحصر به مدح پیامبر اسلام و بزرگان صحابه و کسانی است که در راه دین به مصائبی گرفتار آمده بودند. از خصوصیات این مدایح این است که شاعر چون مدایح تکسبی ممدوح را به جود و عطا و امثال آن ها به خاطر ترغیب او به بذل مال نمی ستاید، بلکه بیشتر به بیان خصال حمیده و اعلام و اثبات رسالت پیامبر می پردازد، آن هم از روی عاطفه ی واقعی و عقیده ی قلبی، بی هیچ چشم داشت مادی و دنیایی.

در ادب فارسی نیز به شاعران زیادی بر می خوریم که به مدح پیامبر اکرم (ص) پرداخته اند. یکی از این شاعران خاقانی است که در قصیده سرایی از سرآمدان دوران خود است؛ زیرا که هر گونه معنی دور و غریب را در اشعار خود با مهارت بیان کرده است و هیچ قصیده و قطعه ای را در دیوان او نمی یابیم که از استعارات و تشبیهات بدیع تهی باشد. قدرتی که او در التزام ردیف های مشکل نشان داده، کم نظیر است. با توجه به شعر خاقانی می توان او را شاعری دین دار و تصوف پیشه ذکر کرد که نمادهای این ویژگی در شعر او کاملاً آشکار است و شعر او به همین جهت با عناصر و نمادهای دینی به خصوص اشارات به زندگی و سیرت و صورت حضرت رسول آمیخته است و اشعار فراوانی در این خصوص سروده است.

آنچه در این تحقیق مورد بحث و بررسی قلمی گنجد مقایسه و تطبیق مدایح نبوی در اشعار خاقانی و حسّان بن ثابت انصاری باشد که هر کدام از دو شاعر فوق از چهره های برجسته ی ادب ایران و عرب می باشند.

1-2- بیان مسأله

مسأله ی اصلی این تحقیق نشان دادن وجوه تشابه اشعار مدحی خاقانی به پیروی از شعر حسّان می باشد که با توجه به فرضیه های مطرح شده جواب روشن و واضح داده شود که آیا خاقانی فقط در مورد مضمون مدح از حسّان تاثیر پذیرفته یا در موارد دیگر شعری و نیز این مسأله روشن شود که مضامین مشترک مدحی و موضوعات نزدیکی که این دو شاعر در مدح آورده اند بازتاب داده شود. از دیگر مسائل مهم مطرح شده در این تحقیق نشان دادن جایگاه شعر مدحی در ادبیات عرب و فارسی است که در ادوار مختلف این نوع ادبی جایگاه خاصی داشته است شعرهای مدحی در اشعار فارسی و عربی در موضع متفاوتی به کار برده شده است که هم حسّان و هم خاقانی در جایگاه های متفاوت از آن استفاده کرده اند.

1-3- اهداف تحقیق

مهم ترین اهداف این تحقیق به شرح زیر است:

- بررسی احوال و آثار خاقانی شروانی و حسّان بن ثابت انصاری

- بررسی جایگاه ادبی دو شاعر در ادبیات فارسی و عربی

- بررسی و مقایسه ی مدایح نبوی در اشعار دو شاعر

1-4- ضرورت انجام تحقیق

امروزه ادبیات تطبیقی در میان رشته های ادبی جایگاه ویژه ای پیدا کرده است. به طوری که در اکثر دانشگاه های مهم دنیا این رشته تدریس می شود و اهمیت این گونه تحقیقات برای شناخت و درک واقعی ادبیات و ادیبان هر زبانی به درستی روشن شده است. به خصوص در مورد زبان هایی مانند فارسی و عربی که از گذشته و در طی تاریخ، رابطه ی تنگاتنگی با هم داشته و ملت های آن ها نیز همواره در حال داد و ستد فرهنگی بوده و تا حدود زیادی شرایط فرهنگی و سیاسی، اجتماعی مشابهی داشته و دارند، اهمیت این گونه تحقیقات دو چندان می شود. بلتوجه به این موضوع، بررسی و مقایسه ی احوال و دیدگاه ها و مضامین و احساسات شعر خاقانی و حسّان به درک و شناخت دقیق تر ما از افکار و نوع جهان بینی این دو شاعر در مورد ویژگی های پیامبر و هم چنین جایگاه پیامبر در مدایح این دو شاعر کمک خواهد کرد.

1-5- سؤال ها یا فرضیه های تحقیق

شاید مضامین شعری دو شاعر به هم شبیه باشد.

امکان دارد جنبه های توصیفی پیامبر در اشعار دو شاعر تا حد زیادی به هم شباهت داشته باشد.

به نظر می‌رسد جهان بینی دو شاعر به هم نزدیک باشد.
در قصاید مدحی دو شاعر شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد.

1-6- پیشینه‌ی تحقیق

در مورد مقایسه‌ی مدایح نبوی در اشعار خاقانی و حسان بن ثابت انصاری کاری مستقل یافت نشد؛ اما در مورد هر کدام از آن‌ها جداگانه کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی تألیف شده است، مثلاً پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی اشعار اسلامی حسان» در دانشگاه تهران تألیف شده است، و همچنین مقالاتی در رابطه با خاقانی از جمله، «سیمای پیامبر در شعر خاقانی» که در این پژوهش به تناسب موضوع می‌توان از برخی از آن‌ها استفاده کرد.

1-7- روش اجرای تحقیق

این تحقیق از نوع بنیادی می‌باشد و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از طریق دیوان حسان بن ثابت انصاری، دیوان خاقانی، تحفه‌العراقین و همچنین کتاب‌ها و مطالبی که در رابطه با این دو نفر نوشته شده‌اند، انجام گردید و شیوه‌های جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای، سندکاوی و همچنین استفاده از مقالات و نشریات جمع‌آوری شده و سپس به روش فیش برداری مطالب مورد نیاز از درون این منابع به شکل استقراء تام استخراج گردید و بعد از توجه به چارچوب تحقیق به دستبندی آن‌ها پرداخته شد.

فصل دوم: حسان بن ثابت انصاری

گفتار اوّل: سابقه مدح در میان اعراب

گفتار دوم: زندگی و آثار حسان بن ثابت انصاری

گفتار سوم: سیمای پیامبر (ص) در اشعار حسان بن ثابت

انصاری

1-2- گفتار اول: سابقه ی مدح در میان اعراب

1-1-2- مدح در دوره ی جاهلی

موضوع اصلی شعر در دوره ی جاهلی، «مدح و فخر» بوده است. «شاعر قبیله، زبان قبیله بود. گاه زبان به ستایش سروران و دلیران قبیله ی خود می گشود. گاه نیز به ستایش دیگر افراد هر گاه از آن‌ها کاری بزرگ یا عملی خیر سرزده بود، هر چند که از مردان دیگر قبایل باشند. مدح در فرهنگ شاعر بدوی بابتی مستقل و موضوع آن ذکر فضایل و مفاخر عصر جاهلی بود. شاعر جاهلی مدیحه را برای اخذ صلوات و جوائز کمتر می سرود. غالباً آنچه او را به مدیحه جلب می کرد، دوست داشتن ممدوح با سپاس‌گزاری از او یا اعجاب از یکی از خصائل او بود. از مشهورترین مداحان عصر جاهلی، زهیر بن ابی سلمی و نابغه ذبیانی و اعشی را می توان نام برد.» (الفاخوری 424، 1383)

2-1-2- مدح در دوره ی اسلامی

«چون پیامبر اسلام (ص) دعوت خود را اشکار کرد، میان او و قریش آتش خصومت زبانه کشید و شاعران قریش، او و دعوتش را مورد هجوم قرار دادند. جمعی از اصحاب از او خواستند که اجازت دهد به معارضه برخیزند و او گفت: «کسانی را که خدا و رسولش را با سلاح‌هایشان یاری کرد هاند، چه چیز باز می دارد که اینک با زبان‌هایشان به باری بر نمی خیزند؟» (همان 171)

مدح در صدر اسلام نیز مانند دوره ی جاهلی برای اخذ صلوات و جوایز نبود، بلکه: «مدح این دوره از روی خلوص نیت بود و شاعر حقیقت فضایل ممدوح را بیان می کرد و صفاتی از قبیل خصایل انسانی، صفات نادر، شهامت، شجاعت، کرم، وفا و عدل ممدوح را ذکر می کرد. در واقع مدح دوره ی اسلامی با ظهور اسلام بر چهار پایه استوار شد: عقل، عفت، عدل، شجاعت.» (باقرالحسینی 256، 255، 1416)

اسلوب شعر در دوره ی اسلامی

«از لحاظ لفظ و اسلوب و معانی شعر این دوره ساده تر و روان تر شده، اسلوب‌ها چندان تغییری نکرده، اما معانی با مفاهیم و ارزشهای اسلامی هماهنگ شده، لفظ و کلام در شعر گروهی به همان شکل دوره ی جاهلی استمرار یافته مانند شعر حطیئه و شعر کعب بن زهیر و لفظ و کلام گروهی از شاعران نسبت به دوره ی جاهلی سبک‌تر و آسان‌تر شده، مانند شعر حسّان و امیه بن ابی الصلت و گروهی هم مثل لبید بن ربیع از سرودن شعر دست کشیدند.» (همان)

3-1-2- مدح در روزگار بنی‌امیه و بنی‌عباس

مدح که دیگر یکی از موضوعات اصلی شعر عرب شده بود، از آن پس نیز همچنان ادامه یافت و بیشتر خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس پیوسته نسبت به جلب شاعران به دربارهای خود می‌کوشیدند و از زبان فصیح و سخنان مبالغه‌آمیز آنان برای درک لذت و حسن شهرت خود بهره برمی‌گرفتند. حناالفاخوری درباره‌ی اشعار زمان بنی‌عباس چنین می‌نویسد: «از موضوعات اشعاری که در دوره‌های بنی‌عباس سخت متداول بود، مدح و رثا و هجو و امثال آن‌ها بود. شاعر در این دوره به منزله‌ی شیپوری بود که مدایح بزرگان مملکت را فریادی زد. قدرشان را می‌افراشت و درباره‌ی آن‌ها اخبار راست و دروغ پخش می‌کرد. در این مدایح، غالباً یک نغمه نواخته می‌شد همه‌ی امیران در جنگ دارای نیرویی شگرف اند و در سخاوت و بخشش بی‌همتا..»
«در این عهد، شاعران به مدیحه‌سرایی روی آوردند، زیرا مدیحه راه تحصیل معیشت بود و بزرگان هم برای آن که خود را به چشم رقیب بکشند، به شاعران نیازمند بودند و این امور پیوسته سبب می‌شد که مبالغه در مدایح راه یابد...» (الفاخوری 279:1383)

جرجی زیدان درباره‌ی شعر در زمان بنی‌امیه و بنی‌عباس چنین می‌نویسد: «خلفای بنی‌امیه شاعران را گرامی میداشتند تا با شعر آنان مردم را به سوی خود جلب کنند. نیز از شرّ زبان شاعران آسوده بمانند و با صله و جایزه، زبان شاعر را قطع کنند. وقتی عباسیان به خلافت رسیدند، منصور برعکس امویان از گرامیداشت شاعران خودداری می‌کرد. در نتیجه شاعران از او رنجیدند و به علویان متوجه شدند و رفته رفته کار محمد بن عبدالله علوی در مدینه بالا گرفت و شاعران در مدح او شعرها گفتند.

4-1-2- ویژگیهای شعر در دوره‌ی پیامبر و خلفای راشدین

شعر در دوره‌ی جاهلی دیوان آداب همه‌جانبه‌ی عرب بود، آن‌ها آزادانه با زبان شعر هرچه را در خیال خود داشتند بیان می‌کردند. اما با پیدایش اسلام، شاعران مسلمان و خصوصاً شاعران غیرمسلمان از فضای جدید متأثر شده و از سرودن شعر در پاره‌ای از اغراض یا روی گرداندند و یا دیدگاههای خود را تغییر دادند و به آن رنگ اسلامی یا انسانی‌تر می‌بخشیدند. رنگ اسلامی در شعر شاعرانی مانند حسان بن ثابت، عبدالله بن رواحه، کعب بن مالک و نابغه‌ی جعدی بسیار واضح و روشن است و در شعر شاعرانی مانند حطیئه به دلیل زندگی در محیط بیابانی کم‌رنگ‌تر است. به دلیل مخالفت کفار با پیامبر و اسلام گروهی از شاعران مشرک به مقابله با پیامبر برخاستند، امثال: عبدالله بن الذبیری، ابی سفیان بن الحارث و ضرار بن الخطاب و عمرو بن العاص و کعب بن

زهیر، البته عده ای از اینها بعداً مسلمان شده و دست از هجو پیامبر و مقابله با اسلام کشیده و خود از یاران پیامبر شدند، مانند کعب بن زهیر.

«در عین حال ظهور قرآن باعث شد تا مقام شعر قدری تنزل پیدا کند، گروهی از شاعران با نزول قرآن دست از سرودن شعر برداشتند و یکسره مشغول قرآن و انجام فرائض دینی شدند. مانند لیبید بن ربیعہ عامری که بعد از مسلمان شدن فقط یک بیت شعر سروده است.» (آیینہ وند، بی 199)

«از جمله اغراضی که در این دوره متروک شد، غزل متهتک یا بی پرده بود، دیگر هجویات بدون دلیل، فخر باطل، وصف خمر و مجالس لهو و لعب البته شاعران غیرمسلمان امثال حطیئه و یا گروهی دیگر همچنان به این اغراض می پرداختند.» (همان 101)

نقیضه سرایی شعرای مسلمان با شعرای مشرک در این دوره اوج می گیرد. مخصوصاً نقیضه سرایی میان شاعران انصار و قریش قبل از فتح مکه نمونه آن اشعار عبدالله بن رواحه هستند که بسیار بر مشرکین گران می آمد. شعر این دوره برای پشتیبانی از دین و اسلام به کار گرفته شد، و شاعران مسلمان مردم را با سروده های خود به کارهای صالح و جهاد در راه گسترش دین خدا فراخواندند.

2-1-5- پیامبر(ص) و شعر عرب

با وجود اهمیت والای شعر و شاعری در روزگار جاهلی، آیات قرآن به گونه ای بود که ضمن برتری برخطبهی خطیبان با شعر و قالبهای معمول آن نیز تفاوت اساسی داشت و این امتیاز و اختلاف که بنابر شواهد قرآنی، اراده ی آگاهانه «حکیم علیم» بود، پیش از هر چیز ساحت آن حضرت را از صفات ناشایست که برخی شاعران عرب، بدان منسوب بودند و موجب مباهات آنان نیز می شد، مبرا می کرد. «علاوه براین که شعر خود بنا بر باور عرب معتقد بودند هر شاعری را شیطانی است که شعرش را به او وحی می کند.» (الفاخورقانی، 138، 140) و این عقیده با کلام خدا اصولاً مناسبتی نداشت و بدین جهت، تکرار و تأکید قرآن بر تبری قطعی آن حضرت و کتاب آسمانی از شاعری و شعر، بی تردید به منظور دفع شبهه «منشأ مشترک قرآن و شعر» در قبال منکران رسالت بوده است. در سوره های مختلف قرآن به این موضوع اشاره شده است از جمله: «وَمَاعَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ» (سوره یس: 69). لیکن شعر و توجه جدی بدان، در جامعه ای که پیامبر(ص) در آن مبعوث شده بود، واقعیتی ناگزیر می نمود و هفت بار استفاده از ماده «شعر» به صورت اسم فاعل واسم، در قرآن گویاتراز همه، وجود سوره ای به نام «شعرا» (الشعراء)، گذشته از تأیید شعر و شاعری، جز به منزله گونه ای تمکین در برابر علاقه و پیوند استوار عرب آن روزگار به شعر، نیست. بدین سبب با همه سخت گیری قرآن بر شعر و شاعران و حتی گمراه خواندن

پیروان ایشان، به حکم یک آیه: «وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ» (سوره الشعر 224) آن گروه از شاعران که مثل ابو ذویب و عبدالله بن رواحه، ایمان آوردند و عمل صالح می نمودند، و به عبارتی ذوق و هنر خویش را مانند حسّان بن ثابت انصاری و کعب بن جعدی در خدمت ترویج دین و نعت و حمایت رسول در برابر کفار و شاعران کفار گذاشته بودند، از دیگر شاعران مستثنی شدند.

از جمله‌ی این ایمان آوردندگان، بعضی چون لبید بن ربیع، گوینده‌ی اصلی یکی از معلقات جاهلی است که صحابه‌ی پیامبر شد و حتی نابغه‌ی جعدی را نیز که با زبان و شمشیر حضرت رسول (ص) و در صفین علی (ع) را یاری داد برخی از شعرای معلقات محسوب کرده اند.

(الزوزنی 117، 1426) اتفاقاً دلایلی مانند همین استثنا که قرآن در حق شاعران ایمان آورنده و صاحب عمل قائل شده بود «الا الذین آمنوا و عملوا الصالحات و ذکروا الله كثيراً و انتصروا من بعد ما ظلموا و سیعلم الذین ظلموا آئی منقلب ینقلبون» (سوره الشعرا: 227) همراه با دلایل احتمالی دیگر، چون ابیات منسوب به امام علی (ع) که بعدها شکل دیوانی هزار و پانصد بیتی به خود گرفت هر چند در صحّت انتساب آن تردید است و مهم‌تر از همه، واقعیت شاعران پیامبر و به خصوص تکریم آنان از جانب وی باعث شد رکود و فترتی که در دهه‌های آغازین اسلام گریبان شعر معمول عرب را فشرده بود، سرزمین حجاز پس از مدتی شاهد نسل اول مسلمانان شاعر شود. شمار فراوان آنان بیانگر توجه خاص و آگاهانه‌ی پیامبر (ص) به اهمیت ادب متعهد و تأثیر تبلیغ فرهنگی در توفیق نهضت نوین بود.

2-1-6- نگاه پیامبر (ص) به شعر

«پیامبر خود شاعر نبود؛ شعری هم نسرود؛ اما نسبت به شعر متعهد و ملتزم توجه زیادی نشان داده، او به همین دلیل به اشعار خنساء، أمیه بن ابی الصلت، کعب بن زهیر و حسّان، عبدالله بن رواحه، نابغه جعدی، کعب بن مالک و گروهی دیگر از شاعران متعهد گوش فرا می داد و حساب شعر متعهد را از شعر بی تعهد جدا نموده است.» (آینه وند، بی تا، 30) «در نگاه پیامبر بیان، می - تواند حکم سحر و جادو را داشته باشد و شعر نوعی از حکمت، بلکه خود حکمت است. (انّ منّ البیان کسحرأ، و انّ من الشعر لحکمه) در عقد الفرید، عمدتاً مطالب عدیده ای در این باره به چشم می خورد.» (ابن عبدربه، ج 3823 به بعد و ابن رشیق، جلد 1، 31 به بعد) ابوالفرج اصفهانی صاحب الاغانی داستانی از نحوه‌ی مقابله پیامبر با شاعران هجو پرداز مشرکین بیان می کند. که خلاصه‌ی داستان، حکایت از درخواست صریح رسول خدا از شاعران مسلمان برای مقابله و پاسخ‌گویی هجویات شاعران مشرک است. به دنبال این درخواست حسّان برمی خیزد و آمادگی خود را اعلام